

Vladimir Horvat
Fratrovac 40
HR-10000 Zagreb
vhorvat9@gmail.com

POSTIGNUĆA ISUSOVAČKIH LEKSIKOGRafa DOPREPORODNOGA RAZDOBLJA

U ovom radu prikazujemo renesansnu Europu u povezanosti s isusovačkim humanizmom, jezikoslovljem i leksikografijom. Isusovci su sa svojim učenicima i suradnicima postigli brojne rezultate koji su velika postignuća i doprinosi svjetskoj i hrvatskoj leksikografiji. U Hrvatskoj dovoljno je spomenuti Bartola Kašića koji je udario temelje hrvatskom jezikoslovlju, a napisao i apologiju, jedan od prvih slavističkih tekstova.

Uvod

Isusovački red od svoga odobrenja u Rimu 1540. godine, uz dušobrižništvo, bavio se i misionarskim djelovanjem evangelizacije, i prosvjetno-odgojnim radom na humanističkim načelima.¹ Nakon prvog eksperimentalnog izdanja *Ratio studiorum* o prosvjetno-odgojnim načelima g. 1586., slijedilo je drugo izdanje g. 1591., a treće i konačno izdanje *Ratio studiorum — Isusovački obrazovni sustav* objavljeno je u Rimu 1599.² Dok se obrazovno djelovanje razvijalo u brojnim isusovačkim kolegijima pretežno u Europi, misionarska se djelatnost razvijala u Indiji i Kini, Japanu i poslije naročito u Americi. Mnogi su isusovački misionari morali najprije učiti i proučavati dotad nepoznate urođeničke jezike, pa su zatim za njih sastavljali i prve rječnike i pisali prve gramatike.

¹ Charles E. O'Neill, *Jezuiti in humanizem*, u zborniku simpozija Jezuiti na Slovenskem, Ljubljana, 1992.

² Čitav originalni tekst svih triju objavljenih verzija priredio je Lúkcacs Laddislaus *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu (1586, 1591, 1599)*, Institutum historicum S. I., Roma, 1986.

U Kini djelovao je talijanski isusovac Matteo Ricci (1552.–1610.).³ On je temeljito proučio službeni kineski mandarinski govor, ali i klasični kineski književni jezik i pismo. Postojeće znakovno kinesko pismo prikazao je fonetički latiničnim slovima. Utemeljio je fonetičko zapisivanje kineskoga jezika i pisma, pa je time, kao i prijevodom Konfucijevih tekstova na latinski, utemeljio europsku sinologiju. Od 1600. djelovao je u Pekingu, u isusovačkoj rezidenciji, za koju je car dao dopuštenje. Isusovci bi u rezidencijama otvarali muzej s većim uljanim slikama, što je za Kinu bila novost, kao i prikazani likovi Isusa i Marije te veliki zemljovid svijeta. Isusovcima su na razgledanje i razgovore dolazili mnogi, pa i najviši državni službenici i ugledni znanstvenici. Ricci je Kini otvorio pogled na Euklida i suvremena matematička, astronomska, zemljopisna i tehnička znanja, a Zapad je upoznao s Konfucijem. Po carevoj želji nacrtao je on više velikih zidnih zemljovida svijeta s opisima pojedinih naroda i s opširnim prikazom kršćanstva. Kinezi ga zovu Li Madou. Pokopan je do gradskih zidina Pekinga, a na grobu mu je napravljen lijep spomenik koji je u tzv. »kulturnoj revoluciji« bio srušen, ali je zatim ponovo obnovljen.

Riccijevo djelovanje nastavio je 1622. njemački isusovac Johann Adam Schall (1592.–1666.), koji je postao ravnatelj ureda za astronomiju i kalendar te je 1645. reformirao kineski kalendar po zapadnom uzoru, i stoga dobio titulu mandarina 1. reda.

U Indiji djelovao je Hrvat iz Gradišća Ivan Filip Vezdin (1748.–1806.). On se školovao kod isusovaca u Austriji, a zatim je stupio u bosonoge karmelićane.

Dobio je redovničko ime Paulinus a S. Bartholomeo. Godine 1774. odlazi kao misionar u Indiju i preuzima »malabarsku misiju«. Iznenadio se kad je ustanovio da tisućljetna književnost Veda nema jezičnu standardizaciju, pa se dao na pisanje rječnika i sastavljanje sanskrtske gramatike, koja se temelji na jezikoslovnoj refleksiji, i koju je objavio 1790. pod redovničkim imenom Paulinus a S. Bartholomeo.

Počeo je s popisivanjem riječi jezika *malajalam* i otkrivanjem jezičnih zakonitosti, te je napisao prvu gramatiku. Time je postao »pionir europske indologije i komparativne filologije.«⁴

³ Godine 2002. napisao sam članak *Isusovac Matteo Ricci (1552–1610) – apostol Kine. Uz 450. obljetnicu rođenja*, *Obnovljeni život*, 57:4(2002), str. 481–490.

Ove 2010. godine u cijelom svijetu komemorira se brojnim znanstvenim skupovima 400. obljetnica smrti Mattea Riccija.

⁴ Ivan Slamnig, *Ivan Filip Vezdin (1748–1806), pionir europske indologije i komparativne filologije*, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, Knjiga 33, JAZU, Zagreb, 1991., str. 1–28.

Smatralo se da je Johann Christoph Adelung (1732. – 1806.), prvi njemački gramatičar i leksikograf, koji je »svojom opsežnom gramatikom *Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache*, 1782 (2 sveska) učvrstio prevlast novovisokonjemačkoga književnog jezika u svim područjima ... i postavio književnom njemačkom jeziku gramatička pravila...«.⁵

Međutim, znanstveno je istraživanje pokazalo, da Adelung nije prvi njemački gramatičar i leksikograf, nego da je svoju gramatiku napisao na temelju njemačkih isusovačkih pisaca gramatika i pravopisa 18. stoljeća. To je dokazala Astrid Jahreiss u svojoj doktorskoj studiji *Grammatike i pravopisi iz isusovačkog reda: istraživanje normiranja njemačkog književnog jezika u školskim priručnicima 18. stoljeća*.⁶

Kod nas se uobičajilo da se fonološki pravopis pripisivao »jezičnom reformatoru« Vuku Karadžiću po načelu — *piši kao što govoriš, a čitaj kao što je napisano*. Međutim, to načelo on je naučio od Jerneja Kopitara, koji ga je našao kod Adelunga. Ali Kopitar priznaje da je fonološki pravopis i narodni jezik u književnosti stoljetna hrvatska tradicija. On dana 12. veljače 1822. kao službeni bečki cenzor piše svojim pretpostavljenima o Hrvatima: »Šokci već 300 godina pišu onako kako govore.«⁷

Moramo ovdje barem spomenuti činjenicu da se hrvatski isusovac Andrija Jambrešić (1706. – 1758.), profesor filozofije i teologije te poznati leksikograf, bavio i problemom hrvatskog pravopisa. On je 1732. godine — a to je godina Adelungova rođenja — objavio u Zagrebu studiju *Manuductio ad croaticam orthographiam*.

Poredbenu lingvistiku na svjetskom planu stvarao je španjolski isusovac Hervas y Panduro (rođen 1735. u Horcajo de Santiago, umro u Rimu 24.VIII.1809.). Kad su španjolski isusovci 1767. bili prognani i deportirani u Italiju, Hervas je dobio malu crkvenu nadarbinu u Ceseni, gradu sjeverne Italije u pokrajini Emilia-Romagna, i tu je razvio silnu korespondenciju širom svijeta. Od svojih dopisnika — uglavnom isusovačkih misionara — dobivao je brojne jezične informacije koje prije njega još nitko nije bio prikupio. Sakupljenu građu on je proučavao komparativnom metodom. Njegovi su obilni radovi narasli do 22 sveska in folio na talijanskom, i 11 na španjolskom, a oko 20 rukopisa ostalo je neobjavljeno.

Od neobjavljenih, dva sam rukopisa konzultirao u Vatikanskoj biblio-

⁵ Gustav Šamšalović, *Adelung*, Hrvatska enciklopedija, 1. sv., Zagreb, 1941., str. 39a.

⁶ Astrid Jahreiss, *Grammatiken und Orthographielehren aus dem Jesuitenorden: Eine Untersuchung zur Normierung der deutschen Schriftsprache in Unterrichtswerken des 18. Jahrhunderts*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1990.

⁷ Golub Dobrašinić, *Kopitar i Vuk*, Beograd 1980., str. 96.

teci, a dva u Generalnom arhivu Družbe Isusove.

Hervas y Panduro već svojim zanimljivim naslovima jasno nam pokazuje sadržaj pojedinih svojih svezaka:

- T. 17. *Catalogo delle lingue conosciute* (Cesena, 1785.) Cap. IV., *Lingue, che si parlano nell' Europa...* Art. I. *La lingua Illirica, ed i loro dialetti.* — Popis poznatih jezika; Jezici koji se govore u Europi; Ilirski (hrvatski) jezik i njegovi dijalekti.
- T. 20. *Vocabolario poliglotta con prolegomeni sopra più di CL lingue* (1787.; Madrid, II. izdanje Madrid 1990.); — Višejezični rječnik s uvodima u više od 150 jezika.
- T. 21. *Saggio pratico delle lingue con prolegomeni, e una raccolta di orazioni dominicali in più di CCC lingue e dialetti.* (1787.) Str. 166–171 *Dialetti Illirici.* — Praktični ogled o jezicima s uvodima, i zbir očenaša u više od 300 jezika i dijalekata; Ilirski dijalekti.

Hervas y Panduro spominje Kašićevu Gramatiku i rječnike Vrančića, Mikalje i Della Belle.

Španjolski isusovac Carreter Fernando Lazaro prikazao je lingvističke ideje u Španjolskoj u 18. st. i komparativnu metodu Hervas y Panduro⁸. Miguel Batllori, suradnik Isusovačkog povijesnog instituta u Rimu, studiozno je proučavao Hervasov veoma bogati opus koji on naziva »lingvistički arhiv«, koji je imao određeni utjecaj na Wilhelma von Humboldta.⁹

Koliko znadem, prvi je u Hrvatskoj o njemu govorio Francisco Javier Juez Galvez na Prvom hrvatskom slavističkom kongresu u Puli 1995. u referatu *L. Hervas y Panduro i hrvatski jezik*.¹⁰ Na tom kongresu održao sam predavanje *Hrvatski jezik u renesansnoj Europi i isusovačka jezikoslovna djelatnost*.¹¹

Sva navedena usmjerenja utjecala su na sve isusovačke leksikografe, pa tako i na naše. Svi su oni bar neko vrijeme proveli, kao đaci ili kao nastavnici, u nekom od kolegija ili gimnazija koje su se počele osnivati u našim krajevima ovim redom: 1604. u Dubrovniku, 1606. u Zagrebu, 1613. u Beogradu, 1627. u Rijeci, 1636. u Varaždinu, 1687. u Osijeku, 1698. u Požeги, 1722. u Splitu, i 1729. u Petrovaradinu.

⁸ Carreter Fernando Lazaro, *Las ideas linguisticas en Espana durante el siglo XVIII; El método comparativo del Padre Hervás*. Madrid, 1949.; naročito str. 100–112.

⁹ Miguel Batllori S.I., *El archivo linguistico de Hervás en Roma y su reflejo en Wilhelm von Humboldt*, *AHSI* 20(1951), 59–116.

¹⁰ Zbornik radova Prvog hrvatskog slavističkog kongresa, Pula, 1995., str. 453–468.

¹¹ Zbornik radova Prvog hrvatskog slavističkog kongresa, Pula, 1995., str. 469–476.

I hrvatske isusovačke škole, kao i one širom svijeta, upotrebljavale su svoje provjerene udžbenike. Za učenje latinskog jezika služila je najpoznatija gramatika, portugalskog isusovca Emmanuela Alvaresa *De institutione grammatica libri tres* (Lisabon, 1572.) koja je imala preko 400 izdanja, a od toga je u samom Zagrebu objavljeno 16 izdanja. Alvaresova je gramatika doživljavala različite prerade, prijevode i pomoćna izdanja. Među pomoćnim izdanjima za Alvaresovu gramatiku nalazi se i hrvatsko izdanje: *Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvaresi... In Illyricam, sive Croaticam et Sclavonibus vernaculam conversorum. Cum Appendice generum, declinationum* (Zagreb, 1726.). Taj »syllabus« zapravo je popis i prijevod riječi koje se nalaze u Alvaresovoj gramatici, a razvrstane su po rodu i deklinaciji, a glagoli po konjugaciji. To se djelo pripisuje Hablediću, ali je rukopis – prema predaji – za tisak priredio Jambrešić.

Po želji pape Klementa VIII. isusovački je vrhovni poglavar (p. General) Claudio Aquaviva proveo 1599. anketu po isusovačkim kolegijima: je li vrijeme da se počne učiti jedan slavenski jezik, i ako jest, koji? Odgovor većine bio je: vrijeme je, i treba učiti – hrvatski. Prema rezultatu te ankete, a sukladno isusovačkom školskom sustavu *Ratio studiorum* koji je upravo te godine 1599. objavljen u konačnom, trećem izdanju, p. General na isusovačkom sveučilištu zvanom Rimski kolegij (danas Papinsko sveučilište Gregoriana) u prosincu 1599. osnovao je *Akademiju ilirskog* (tj. hrvatskog) jezika. Za prvog nastavnika hrvatskog jezika na novoosnovanoj Akademiji p. General imenovao je Bartola Kašića.

Stoga je za 400. obljetnicu osnutka te Akademije Hrvatski sabor proglasio 1. listopada 1998. školsku godinu 1998./99. godinom Bartola Kašića. Svečani završetak Kašićeve godine proslavili smo na Papinskom sveučilištu Gregoriana u Rimu 13. prosinca 1999. Međunarodnim znanstvenim skupom *Bartol Kašić i četiri stoljeća hrvatskoga jezikoslovlja*.

Bartol Kašić (Pag, 1575. – Rim, 1650.)

Nakon školovanja u Pagu i Zadru, Bartola Kašića njegov ujak, paški nadsvećenik Antun Bogdaničić (latinizirano: Deodatus) odvodi na Sve Svete 1590. u Loreto, gdje je Bartol Kašić primljen u Ilirski kolegij na studij kao kandidat za svećeništvo. Loreto je poznato marijansko svetište u kojem se štuje Nazaretska kućica, koja je po predaji bila najprije na Trsatu. Nakon trogodišnjeg studija u Loretu, Kašić je s još jedanaest ponajboljih studenata, među kojima je on bio najbolji (Dodici illyrici, quorum primus Bartholomeus Cassius), nastavio studij u Rimu. Boravili su u Rimskom sjemeništu za odgoj rimskog klera (Seminarium Romanum), a stu-

dirali su na Rimskom kolegiju (Collegium Romanum), tj. glavnom isusovačkom sveučilištu, koje se u znak zahvalnosti papi Grguru XIII poslije nazvalo Papinsko sveučilište Gregoriana. Nakon dvije godine studija Kašić odlučuje postati isusovac i 14. kolovoza 1595., uoči svoga 20. rođendana, ulazi u rimski isusovački novicijat. Važno je napomenuti, da je novicijat bio na Quirinalu s lijeve strane crkve sv. Andrije, s desne strane bila je isusovačka Generalna kurija, a s druge strane ulice sv. Andrije Papina rezidencija s dvije okrugle stražarnice pred fasadom. (Nakon 1870. u njoj rezidira talijanski predsjednik!)

U novicijatu su, po običaju, popisane sve stvari koje je novak sa sobom donio. Kod drugih novaka u popisu se nalazi rublje, odjeća i obuća. Uz takve svoje osobne stvari, Bartol Kašić donio je: brevijar, prijepise izabranih pisama sv. Jeronima, nekoliko knjiga, studentske bilješke, i *Libretto di frasi* – tj. Konverzacijski priručnik¹². P. Generala su odmah informirali da je u novicijat ušao vrlo sposoban i marljiv mladi hrvatski jezikoslovac Bartol Kašić.

Za Kašićevim spisima tragao sam po rimskim arhivima i bibliotekama, i došao do zanimljivih otkrića. U *Archivio di Stato in Roma (Fondo Miscellanea, Paesi stranieri, busta 28. fasc. 3)* utvrdio sam da je čitav jedan svežanj spisa ispisan rukom mladog Kašića, a stranice su paginirane 5–20. Pažljivim promatranjem ustanovio sam da na stranicama 5–6 postoji vodeni znak ljiljana, a na stranicama 17–18 nalazi se ptica. Prema poznatom priručniku Briquet, *Les Filigranes...* ljiljan odgovara broju 7127/II, a ptica broju 12212/III, što pokazuje da je papir proizveden u Italiji godine 1584. odnosno 1599. (cfr. *Papirološka analiza*).¹³ Osim toga, tu se dvaput nalazi i Kašićevo talijanizirano prezime CASSIO. Na početku svežnja na stranici 5 piše »Al fratel Cassio«, a pri kraju na 19 stranici ponovo »Al P(ad)re Cassio...« Prema isusovačkom načinu oslovljavanja jasno je da mu je prvo bilo upućeno dok je još bio isusovački student (tj. nakon dvogodišnjeg novicijata, dakle od 15.VIII.1597.), a drugo kad je već bio svećenik (od 11.III.1606.). Sadržaj toga svežnja spisa mladoga Kašića veoma je zanimljiv. O tom sadržaju govorit ćemo poslije, a ovdje nas zanima samo list papira formata 21.7×15.5 cm, gusto ispisan sprijeda, i započet straga.¹⁴ Nema naslova

¹² »un breviario, epistole selecte di san Girolamo, un paio libri, di suoi scritti di humanita... et un libretto di frasi...« Archivum Romanum S.I., Novitii Ingressus, Rom. 172, f. 5r.

¹³ Bartol Kašić, *Hrvatsko-talijanski rječnik*, Zagreb, 1990. Ivan Mustać, *Papirološka ekspertiza vodenih znakova u Hrvatsko-talijanskom rječniku kodeksa RKP 194 u Knjižnici Male braće u Dubrovniku*, str. 435–438.

¹⁴ Bartol Kašić, *Hrvatsko-talijanski rječnik*, str. 425–431. Preslik i prijepis početka Kašićeva *Konverzacijskog priručnika* objavio sam u knjizi: Bartol Kašić, *Hrvatsko-tali-*

ni autora, nego samo naznačene stranice 7 i 8, a ipak djeluje kao početak neke veće cjeline. Najprije na vrhu stranice 7 po čitavoj širini stoji ispisano latinski *In nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti. Amen.* Zatim odmah ispod hrvatski: *U Imme Otza, i Sina, i Duha Svetoga.* Slijedi tekst u dva stupca: *Dobro jutro moya Bratyo; Gospodine.* Ispod je latinski *Bonum mane mei Fratres; Domine.* U oba stupca na 7. stranici ima ukupno 40 redaka na hrvatskom, a na 8. stranici još 4, dakle, ukupno 44 retka. Od njih 41 ima dodan prijevod na latinskom, dva imaju prijevod na talijanskom i latinskom, a jedan samo na talijanskom. Po obliku to je konverzacija, na što upućuju i naznake *In: R.* tj. *Invitatorium* i *Responsum*, što se može prevesti kao pitanje i odgovor. Po sadržaju to su pozdravi, dnevni razgovori, pitanja i odgovori, čak i međusobna zadirkivanja, koja se najlakše mogu shvatiti ako ih životno smjestimo u rimsko sjemenište, u kojem je Kašić boravio od ljeta 1593. do ljeta 1595. Indicij da je tekst pisan u Rimu, nalazimo i u spominjanju crkve sv. Petra.

Taj pronađeni list po svom sadržaju predstavlja početak, a izrezan je iz tvrdo uvezane bilježnice, koju je Kašić naslovio *Libreto di frasi.* To dokazuje činjenica što je list malo ukoso izrezan, pa se na desnom stupcu znakovi *IN:R.* svagdje vide, a na lijevom su stupcu gotovo nevidljivi jer su odrezani, a ostale su samo dvotočke i točke.

Dokaze za Kašićevo autorstvo našao sam analizirajući rukopis, koji je tipično Kašićev, u jeziku sam odmah zapazio da se Kašićevo ime Bartol javlja dvaput kao *hipokoristik*: u *dativu Bari* — *Bartholomaeo*, i u *vokativu Baro* — *Bartholomaeae*. U Kašićevoj Gramatici javit će se poslije u nominativu: *Bare moli sfetu Mariyu — Bartholomaeus orat sanctam Mariam* (str. 187). Što se tiče pravopisa, ovdje nalazimo tri slova s dijakritičkim znakovima.: *ç, č i ž.*

Faust Vrančić (1551. — 1617.)

Dok je *Konverzacijski priručnik* Kašićev izvorni rad, *Hrvatsko-talijanski rječnik* napravio je Kašić na temelju *Petojezičnoga rječnika* Fausta Vrančića. Kako je došlo do toga?

Faust Vrančić, nećak glasovitog crkvenog premeta Antuna Vrančića (1504. — 1573.) koji ga je školovao, u Padovi je završio studij prava. Faust Vrančić prihvatio je 1581. službu tajnika u novoj carskoj — kraljevskoj rezidenciji Rudolfa II. u Pragu. Oženio se i dobio kćer i sina. Kad mu je supruga umrla a kći se udala, Faust je dopunio studij teologije i kao udovac zaredio se za svećenika.

janski rječnik..., Prema rukopisu RKP 194 priredio Vladimir Horvat. Zagreb, 1990, str. 425–431.

Uskoro se sprijateljio s glasovitim isusovcem Alfonsom Carrillom. Svojem prijatelju povjerio je da je napisao petojezični rječnik *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum: Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae (!) et Ungaricae — Rječnik pet najplemenitijih jezika Europe*.

Carillo ga je potaknuo da odmah izda rječnik. Faust Vrančić požurio se u Veneciju, tadašnji centar europskog tiskarstva, i tamo ga 1595. tiskao. Carillu u čast Faust je otisnuo na početku rječnika lijepu posvetu: *Admodum reverendo viro, d. Alfonso Carrillo author salutem*. S otisnutim rječnikom odjurio je u Rim p. Generalu i poklonio mu rječnik i zamolio da i njega primi u isusovce. Na prijedlog cara Rudolfa II. Papa je Fausta predvidio za biskupa, što je javio p. Generalu. P. General ga nije smio primiti u novicijat, ali je njegov rječnik odmah dao novaku Bartolu Kašiću.

Kašić je prema petojezičnom rječniku Fausta Vrančića počeo sastavljati svoj *Hrvatsko-talijanski rječnik*. Pogledajmo kako je to stručno napravio.

Vrančićev rječnik ima oko 3900 riječi, a u Kašićevu rukopisnom rječniku nalazi se oko 3700 riječi. Uspoređivanjem s *Hrvatsko-talijanskim rječnikom* koji je na temelju Vrančićeva postupkom obrata izradio Valentin Putanec, i koji je dodan reprintu Vrančićeva rječnika (Liber, Zagreb, 1971), ustanovljujemo da Kašićev rječnik ima s Vrančićevim rječnikom zajednički fond od oko 3120 riječi. Očito je da je Kašić svoj rječnik izradio na temelju Vrančićeva, i to postupkom obrata stupaca *dalmatice* i *italice*. Zatim je Kašić izostavio Vrančićeve arhaizme, kojih je bilo prilično, zbog Vrančićeva dugogodišnjeg života izvan domovine.

No, Kašić je, u odnosu prema Vrančiću, unio svoje inovacije: Dok Vrančić nastoji pomiriti dvije prakse u primjeni latinice kod Hrvata — južnu (oslonjenu na talijansku praksu) i sjevernu (prema mađarskom uzoru) — kako je ustanovio Josip Vončina¹⁵, Kašić uglavnom primjenjuje južnu tradiciju. Pojednostavnio je grafiju izostavljajući Vrančićeve reduplikacije vokala za označavanje duljine sloga (*daan — dan, zuub — zub*) i reduplikacije konsonanata za označavanje kratkoće prethodnog vokala (*oppat — opat, alli — ali*). Time je uglavnom ostvario idealno pravopisno načelo *za jedan glas — jedan znak*, koliko je to latinica dopuštala.

Milan Moguš i Josip Vončina tumače nam njegov postupak ovako: »Nepotrebnim znakovima dao je drugo značenje — Y=J, X=Ž. Budući da mu je C=Č, da označi glas C uzeo je znak Ç. Prema potrebi spojio je po dva slova da dobije znak za Š=SC, LJ=GL ili LY, NJ=GN ili NY, za KV je upotrebjavao uobičajeni latinski znak QU, a samo za C spojio je po tri slova CHI ili CCH. Ne tek u *Ritualu rimskom* nego već u *Rječniku* »grafijski je sustav lišio dviju

¹⁵ Josip Vončina, *Jezična baština*, Književni krug, Split, 1988., str. 68.

dvoznačnosti: rješenje za U (za glasove U i V) rasteretio je uvodeći znak V, dok je dvoznačnost rješenja CH (za K i Ć) ukinuo uvodeći znak K za jedno, a CCH za drugo. Dvoznačnost rješenja GL, GN ni on nije mogao izbjeći.«¹⁶

Istražujući dalje, ustanovio sam da je Kašić dodao svoje inovacije:

- *naglaske, troakcentski sistem* posve isti kakav je u njegovoj *Gramatici*, a sličan onome kojim se poslije koristio i Vuk Karadžić u *Srpskom rječniku*« (1818.).
- dodao je gramatičku obradbu riječi: imenicama genitiv i rod, pridjevima tri roda. Zanimljivo je spomenuti da imenice ženskog roda u genitivu singulara imaju nastavak po latinskom uzoru »ae«.
- dodao je oko 700 vlastitih riječi, među kojima uočavam oko 35 riječi religioznog značenja.

U vrijeme provođenja spomenute Generalove ankete o jeziku, Alfonso Carillo bio je rektor u jednom slovačkom isusovačkom kolegiju. Iz tog vremena imamo zanimljivo Carillovo pismo p. Generalu uz koje šalje veliku studiju od 50 stranica koju je p. Theofil Kristek napisao kao odgovor na anketu i koja završava riječima: »Sic igitur existimo eam linguam esse Croaticam« — »Stoga mislim da treba uvesti hrvatski jezik.«

Na temelju spomenute ankete p. General osniva Akademiju ilirskog (tj. hrvatskog) jezika, a za prvog nastavnika p. General imenovao je Bartola Kašića za kojega je znao da je već 1595. u novicijat donio *Libretto di frasi — Konverzacijski priručnik*, i da je na temelju Vrančićeva petojezičnog *Rječnika* napisao svoj *Hrvatsko-talijanski rječnik*.

U svom pismu Carillo sugerira p. Generalu da za hrvatski jezik nije dovoljna akademija koja se smatrala internom stvari Rimskog kolegija, pa stoga on predlaže seminar hrvatskog jezika, koji bi ušao kao predmet u školski sustav. P. General očito je shvatio Carillovu želju, stoga je naložio Kašiću da odmah počne držati predavanja studentima, i na temelju dobrog poznavanja latinske i grčke gramatike i literature o njima, da za studente hrvatskog jezika napiše i prvu stručnu hrvatsku gramatiku. Kašić ju je naslovio *Institutiones linguae illyricae*, što pokazuje njegovu namjeru da tiska ne samo gramatiku, nego cjeloviti priručnik hrvatskog jezika, pa je u rukopis stavio *Hrvatsko-talijanski rječnik*, i *Konverzacijski priručnik* koje je već prije sastavio, a na kraju je dodao svoju novu *Hrvatsku gramatiku*. Budući da je tiskara dala velik predračun, poglavari su Kašića zamolili da tiska samo gramatiku, a sve ostalo da izostavi. O svemu tome on sa žalošću

¹⁶ M. Moguš i J. Vončina, *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 11, 1969., str. 72.

piše u svojoj autobiografiji.¹⁷ Premda je tiskana samo gramatika, Kašić je sačuvao prvotni naslov *Institutiones linguae Illyricae* i tako tiskao u Rimu 1604. Predgovor je naslovio *Ad Illyricae linguae Studiosos*¹⁸ – Pravilan prijevod predgovora je *Studentima hrvatskog jezika*. To očito pokazuje jasnu Kašićevu namjeru da napiše priručnik za studente, a to mnogi previđaju.¹⁹

Kašić u predgovoru veli da hrvatske gramatike još nije bilo, i stoga se ne bi usudio pisati gramatiku da mu to poglavari nisu naredili.

Zbog činjenice da je Kašić dobio novac samo za tiskanje *Gramatike* njegov *Hrvatsko-talijanski rječnik* i *Konverzacijski priručnik* padali su u zaborav. Još je veći paradoks u tome što je Kašićev Hrvatsko-talijanski rječnik bio toliko prepisivan, da je od silne uporabe izgubio naslovnu a zatim i prvu stranicu riječi sa slovom A. Prvi sačuvani list rukopisa počinje slovom B. Rukopis se čuvao u dubrovačkom Isusovačkom kolegiju. Tamo je uvezan s još tri rukopisna rječnika i stavljen im je zajednički naslov *Razlika skladanja slovinska – Rukovet Paerva – Collegii Ragusini S.J.* Nakon ukinuća isusovaca 1773. prenesena je isusovačka arhivska građa u dubrovačku biblioteku Male braće. Pavo Mitrović (1865.–1922.) koji je djelovao na slavistici u Beču i tamo doktorirao 1915. godine, sva ta četiri rječnika prikazao je u studiji *Četiri nepoznata dubrovačka rječnika*.²⁰ Od tih rječnika Mitroviću je najzanimljiviji onaj najstariji i najoštećeniji. Netko mu je poslao prijepis dijela upravo ovog najoštećenijeg rječnika, za koji je postavio hipotezu – da bi on mogao biti Kašićev.

Pavo Mitrović mislio je da je dobio Kašićeve riječi »prepisane fonetikom«, međutim, on je dobio transliteriran tekst koji mu je izgledao posve suvremeno pa nije vjerovao da je Kašić već tako pisao. Mitrović je na kraju prikaza izrazio želju »da se tkogod pozabavi oko ova tri hrvatska rječnika, a osobito oko čakavskog, što bi donijelo lijepih rezultata. *Dokazati na pr. da*

¹⁷ *Autobiografija isusovca Bartola Kašića u prijevodu i izvorniku*, Dodatak autobiografiji priredio Vladimir Horvat D. I., Školska knjiga, Zagreb 2006., str. 22

¹⁸ *Studiosus* latinski znači *student*. Zato se ne može prevesti »onima koji uče hrvatski jezik« nego treba »studentima hrvatskog jezika«.

¹⁹ Pohvaljujemo dvojezičnu latinsko-hrvatsku ediciju iz 2002. Šteta je samo što prijevod nije uzeo u obzir suvremeno značenje riječi »ilirski jezik« jer to danas znači govor starih Ilira, a u Kašićevo doba značio je »hrvatski«. U prijevodu je stoga trebalo stajati *Osnove hrvatskog jezika*. Puni naslov dvojezičnog izdanja glasi: *Institutionum linguae illyricae, libri duo, authore Bartholomaeo Cassio, Editio Prima*. Hrvatski prijevod: *Osnove ilirskoga jezika*, U Rimu, kod Alojzija Zannettija 1604. Nakladnik: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Biblioteka Pretisci, urednik Marija Znika, Zagreb, 2002. Na str. 4–7 u odobrenju biskupovo latinizirano prezime *Quintius* trebalo je prevesti izvornim prezimenom *Petković*, a ne kroatizirati latinizirano prezime *Kvinčić*, jer to prezime u *Leksiku prezimena SR Hrvatske*, Zagreb, 1976. uopće ne postoji.

²⁰ *Nastavni vjesnik*, knj. XVII, svezak 7, Zagreb, 1909, str. 522–539.

je čakavski rječnik djelo Kašićevo, bilo bi vrlo važno, jer bismo tad imali jedan sigurni čakavski rječnik iz početka 17. stoljeća.«²¹

Mijo Brlek 1952. u djelu *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku* spominje Mitrovićevu hipotezu o Kašićevu autorstvu.²²

Mijo Brlek 1987. među glavnim izvorima Stullijeva rječnika spominje taj »anonimni hrvatsko-talijanski rječnik«, a samo u bilješci spominje Mitrovićevu hipotezu.²³

Meni je osobno bilo neshvatljivo da Bartol Kašić, autor *Gramatike*, prevoditelj *Rituala rimskog* i *Biblije*, te dvadesetak tiskanih knjiga, dobrim dijelom prevedenih, ne bi napisao *hrvatsko-talijanski rječnik*. Odgovor sam našao u Kašićevu pismu Francescu Ingoliju od 1634., u kojem moli da dobije prepisivača za prijevod *Rituala rimskog* koji je preveo na njegovu molbu, i »per il Dizionario«. Budući da Kašić uz *Dizionario* donosi određeni član *il*, jasno je da je *Rječnik* gotov i da sigurno postoji. Tragom Mitrovićeve hipoteze i Brlekovih informacija, u Dubrovniku sam u Knjižnici Male braće konačno došao do Kašićeva *hrvatsko-talijanskog rječnika*. Proveo sam sve potrebne analize da se izbjegne eventualna zabuna. Papirološkom ekspertizom pomoću vodenih znakova dokazano je da je papir na kojem je *Rječnik* napisan iz Kašićeva doba.²⁴

Grafološka ekspertiza, unatoč određenom variranju u Kašićevu rukopisu, pokazala je da je rukopis Kašićev.²⁵ Kašićevo autorstvo dokazala je i leksička analiza toga hrvatsko-talijanskoga rječnika.²⁶

Prve jasne dokaze o Kašićevu autorstvu *Hrvatsko-talijanskog rječnika* iznio sam međunarodnoj slavističkoj javnosti u Beogradu na skupu *Dva veka Vuka* u referatu *Vukov Srpski rječnik (1818) prema rječnicima isusovaca leksikografa: Kašića (1599?), Mikalje (1649), Habledića (1670), Della Belle (1728)*

²¹ Mitrović, o. c., str. 539.

²² Mijo Brlek, *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*, knj. I, JAZU, Zagreb, 1952., str. 187–188.

²³ Mijo Brlek, *Leksikograf Joakim Stulli*, za tisak pripremio prof. dr. Josip Vončina, JAZU, Zagreb, 1987., str. 38. U bilješci 84 piše ovako: »Mitrović... postavlja pitanje da bi redaktor rječnika mogao biti Bartul Kašić(1575–1650)«.

²⁴ Mr. Ivan Mustać, *Papirološka ekspertiza vodenih znakova u Hrvatsko-talijanskom rječniku kodeksa RKP 194 u Knjižnici Male braće u Dubrovniku*, str. 435–437.

²⁵ Dr. Željko Sabol, *Grafološka ekspertiza Hrvatsko-talijanskog rječnika RKP 194*, Bartol Kašić, *Hrvatsko-talijanski rječnik*, Zagreb, 1990., str. 439–441.

²⁶ Darija Gabrić-Bagarić, *Leksička analiza Kašićeva hrvatsko-talijanskog rječnika*, Bartol Kašić, *Hrvatsko-talijanski rječnik*, Zagreb, 1990., str. 443–449.

i *Jambrešića* (1724)²⁷.

Time je Kašićev Rječnik konačno pronađen i javnosti postao poznat, i dostupan za istraživanje.

»Ilirski«, tj. hrvatski jezik smatrao se najstarijim, najljepšim i najuglađenijim, i da je zapravo »majka i korijen drugih jezika«.²⁸ Na temelju toga mišljenja poljski kardinal Stanislav Hosius ili na poljskom Hozjusz (1504. – 1579.) na Tridentskom koncilu predlagao je sljedeće: ako Tridentski koncil prihvati liturgiju na narodnom jeziku, za Slavene se ne smije uvoditi poljski, premda su Poljaci najbrojniji, jer im je jezik kompliciran, nego treba uvesti ilirski tj. hrvatski jezik, jer je on najstariji, najljepši i najzvučniji.

Spomenimo sada da je to Hosiusovo mišljenje o hrvatskom jeziku bilo toliko rasprostranjeno u Europi, da su u već spomenutoj anketi o jeziku koju je proveo isusovački General po Papinoj želji – svi bili za hrvatski jezik. Tada osnovana Akademija hrvatskog jezika u kojoj je Bartol Kašić bio nastavnik, po odličnoj Kašićevoj gramatici, objavljenoj 1604., nastavila je blagotvorno djelovanje u Crkvi.

Congregatio de propaganda fide – Zbor za širenje vjere – 1622.

Kongregaciju za širenje vjere, obično zvanu Propaganda, službeno je osnovao papa Grgur XV. 22. lipnja 1622.²⁹ Cilj joj je bio uređenje misijskog djelovanja Katoličke crkve, i vodila je brigu za potrebe Crkve širom svijeta. Nije zaboravljala ni hrvatski narod koji je trpio pod Turcima, a bio je izložen i utjecaju pravoslavlja, a djelomično i protestantizma. Za prvog tajnika imenovan je Francesco Ingoli (1578. – 1649.). Budući da su Ingoli i Kašić (1575. – 1650.) bili gotovo suvremenici, obradovala me činjenica kad sam spoznao da su bili i vrlo dobri suradnici. Propaganda je nastojala sačuvati vjeru kod nas, pa se posebno brinula za hrvatski jezik i knjige, liturgijske i poučne. Josip Burić objavio je vrlo informativan prikaz *Hrvatske knjige koje je objavila Sveta kongregacija za širenje vjere*.³⁰

Čim je osnovao Svetu kongregaciju za širenje vjere, papa Grgur XV.

²⁷ Referat je odmah imao odjeka u tisku. Skraćenu verziju objavio je beogradski tjednik *Student* 9.X.1987., a čitav je rad objavljen u *Zborniku međunarodnog slavističkog centra* 17:2, Beograd, 1988., str. 439–447.

²⁸ A. Veres, *Epistolae et acta P. Alphonsi Carrillii S.J. (1591–1618)*. Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria vol. XLI. Citirano prema: Stjepan Krasić, *Počelo je u Rimu*, MH – Ogranak Dubrovnik, 2009., str. 442

²⁹ O 350. obljetnici Propagande objavljen je u 5 velikih svezaka povijesni prikaz *Sacrae Congregationis de propaganda fide memoria rerum 1622–1972*, Herder, 1971–1976.

³⁰ Josip Burić, *Libri croati publicati a cura della S.C. di Propaganda fide, u: Sacrae Congregationis de propaganda fide memoria rerum*, vol. 1/2, str. 827–841.

objavio je 6.XII.1622. dekret o osnivanju katedri za ilirski i arapski jezik na području Mletačke republike.

Papa Grgur XV. umro je 8.VII.1623. Njegov posao nastavlja papa Urban VIII. Preko Zbora za širenje vjere 16.X.1623. Papa traži od vrhovnih poglavara svih crkvenih redova, kongregacija i ustanova koje su se bavile odgojem misionara za rad u različitim krajevima svijeta da se na svim visokim crkvenim školama i učilištima osnivaju katedre ne samo za latinski jezik, nego i za sljedeće jezike: hebrejski, grčki klasični, grčki moderni, arapski, kaldejski (sirijski) i ilirski jezik.

Ta je učilišta trebalo otvarati ne samo u Mletačkoj republici, nego svugdje po Europi: u Bologni, Padovi, Parizu, Toulousu, Valenciji, Beču, Ingolstadt, Kölnu, Lövenu, Salamanci i Alcalá de Enares, koji se zvao Complutum, a bio je nedaleko od Madrida.³¹

Jakov Mikalja (1601.—1654.)

Na zapadnoj obali Jadrana u mjestu Pještica (Peschici) na poluotoku Gargano u hrvatskoj obitelji, prebjegloj s istočne obale pred Turcima, rođen je 31. III. 1601. mali Jakov. Budući da u ono doba prezimena još nisu bila formirana, župnik je u knjizi krštenih upisao *Jakov (sin) Mihalja*, dakle očevo ime u genitivu postalo je Jakovu prezime.

Završivši srednju školu i studij filozofije, 9.X.1628. godine Jakov je odlučio postati isusovac, i u Rimu je na Kvirinalu ušao u isusovački novicijat. Poslije dvogodišnjeg novicijata u jesen 1630. poslan je u Dubrovnik, da u nastavi pomaže ravnatelju gimnazije Bartolu Kašiću koju je on vodio poslije drugoga misijskog putovanja 1620., kad je postao poglavar Dubrovačke isusovačke zajednice. Mladi isusovac Jakov Mikalja bio je Kašiću vrsni suradnik u nastavi, a ujedno je njegovao osobnu pobožnost i pokazao apostolsku revnost.

U ono doba mladi su se isusovci nazivali skolastici (tj. studenti), a svoju apostolsku revnost pokazivali su time što su slali brojna pisma p. Generalu i molili ga da ih pošalje kao misionare u Indiju ili u bilo koji kraj svijeta. Ta pisma nazvana su »Indipete« (prema Indiam petere, tražiti poslanje u Indiju). Listajući u Rimu pažljivo indekse tih pisama — *Indices dell' Indipetae*, našao sam ime Giacomo MICAGLIA. Slijedeći arhivsku oznaku³², ustanovio sam da je Jakov Mikalja poslao iz Dubrovnika u siječnju 1631.

³¹ Stjepan Krasić, *Počelo je u Rimu*, MH — Dubrovnik 2009., str. 431–432.

³² Talijanski original *Indipete* Jakova Mikalje čuva se u ARSI (*Archivum Romanum Societatis Jesu*), INDIPETAE, jan. (januarius — siječanj) 1631., f. 103.

Generalu isusovačkog Reda pismo koje spada među »Indipete«. U tom Mikaljinu pismu nalazimo mnoge zanimljivosti, naročito njegovo hrvatsko podrijetlo, pa ga zato u cijelosti donosimo u prijevodu:

Prečasni u Kristu Oče!

Jakov Mikalja iz Družbe Isusove, nedostojan sin Vašeg Očinstva, želeći slabe sile koje ima upotrijebiti u onim vježbama i u onom dijelu svijeta, gdje se može postići veća slava Božja; a s druge strane znajući da Družba postupa tako blago u određivanju poslova podložnima, da ih redovito ne običava poslati u teške misije (poslanja), ako ih sami nisu tražili.

Dakle, da bi Vaše Očinstvo moglo slobodnije raspolagati njime, kad dođe prilika, prikazuje se ono malo — koliko može i hoće: bilo u Indiju, ili Etiopiju, ili pak među Turke, gdje bi se mogao služiti slavenskim [hrvatskim] jezikom, kojim se najlakše služim; ili u bilo koji drugi dio svijeta, gdje će Vaše Očinstvo prosuditi da će biti veća služba Bogu. Kamo god bude poslan, molit će Gospodina za Vaše Očinstvo, da ga uzdrži kroz mnoge godine.

Mikalja nam ovdje izričito naglašava da je njegov materinski jezik hrvatski i da se njime najlakše služi. Prema tome, otpadaju sve stare, često ponavljane tvrdnje o njemu kao talijanskom isusovcu koji je hrvatski jezik naučio iz Kašićeve gramatike. On je doduše bio član Rimske provincije Družbe Isusove, ali je rođen u hrvatskoj obitelji i po narodnosti je Hrvat. Dokaz da je Hrvat i da mu je hrvatski materinski jezik potvrdit će poslije i činjenica da je svoj Rječnik, kao i Kašić, započeo hrvatskim stupcem, dok će Ardelio Della Bella, kao rođeni Talijan, svoj Rječnik započeti talijanskim.³³

Kašić i Mikalja u Dubrovniku su 1630. počeli Alvaresovu latinsku gramatiku prevoditi za potrebe hrvatskih đaka. Godine 1633. obojica su premještena u Rim: Kašić uskoro preuzima dužnost hrvatskog ispovjednika u Bazilici sv. Petra i nastavlja pisati, prevoditi i objavljivati. Mikalja je dvije godine studirao teologiju, i 1635. zaređen je za svećenika.

Nakon toga Kašić i Mikalja nastavili su prevoditi Alvaresovu gramatiku. Kad su dovršili prijevod, ponudili su ga Propagandi. Ona ga je rado prihvatila, jer je odgovarao njezinim planovima o propisanom učenju hrvatskog jezika. Prijevod je tiskan u Rimu 1637. s naslovom *Emmanuelis Alvari e Societate Jesu De institutione grammatica, pro Illyricis accomodata a patri-*

³³ O Kašiću i Mikalji koji svoj *Rječnik* započinj u hrvatski, premda su rođeni na suprotnim obalama Jadrana, ali su obojica svjesni da su Hrvati, opširno sam govorio na međunarodnom susretu *Homo adriaticus — identitta culturale e autoscienza attraverso i secoli*, održanom u Anconi 9.—12.XI.1993. Naslov mog referata bio je *I lessicografi gesuiti del Seicento tra le due sponde: Bartol Kašić — Cassius — Cassio (Pag, 1575—1650, Roma) e Jakov Mikalja — Mica(g)lia (Peschici, 1601—1654, Loreto)*. Atti del convegno internazionale di studio *Homo adriaticus ...organizzato dalla Accademia Marchigiana di Scienze e Lettere ed Arti*. Edizioni Diabasis, Reggio Emilia, 1998., str. 105—116.

bus eiusdem Societatis. Libri tres. Neki su tu gramatiku pripisivali samo Jakovu Mikalji, ali je iz naslova *accomodata a patribus eiusdem Societatis*, tj. *prilagođena od otaca iste Družbe* — posve jasno da se ne radi o jednom prevoditelju, nego barem o dvojici. A iz sačuvane korespondencije s Propagandom, koja je bila nakladnik i snosila troškove tiskanja, jasno je da se radi o Kašiću i Mikalji.

Jakova Mikalju, prema njegovoj želji izraženoj u navedenoj indipeti, p. General poslao je iz Rima 1637. kao misionara u Temišvar da se brine za 2000 hrvatskih katolika, raštrkanih među pravoslavicima i drugim narodima, a proganjanima od Turaka. Među tamošnjim vjernicima bilo je prilično i dubrovačkih i bosanskih trgovaca s brojnim obiteljima.

Mikalja je krenuo u Temišvar prije nego što je Alvaresova gramatika *pro Illyricis accomodata* — za Hrvate prilagođena bila otisnuta. Stoga je zamolio Propagandu da mu predviđeni broj primjeraka pošalje za njegovu školu u Temišvaru koju je kanio osnovati, a zamolio je da dodaju još nešto primjeraka te gramatike kao nagradu za njegov trud oko njezine pripreme. Zamolio je da sve te primjerke gramatike predaju Bartolu Kašiću koji će ih njemu poslati u Temišvar preko svojih veza s dubrovačkim trgovcima, kojih je bilo i u Rimu, i u Beogradu, i u Temišvaru. Iz ovoga je jasna povezanost i trajna suradnja Kašića i Mikalje.

Mikalja uz pastoralni rad sastavlja i Rječnik

Kao Kašićev suradnik u Dubrovniku, Jakov Mikalja prepisao je za sebe Kašićev hrvatsko-talijanski rječnik. Na temelju toga Kašićeva rječnika, Mikalja je nastavio sastavljati svoj rječnik *Blago jezika slovinskoga* koji je obogatio latinskim stupcem, pa je bio hrvatsko-talijansko-latinski. Kad je došao u Temišvar, nastavio je raditi na svom rječniku, i znatno ga proširio i obogatio. Sastavio je i kratku talijansku gramatiku s naslovom *Gramatika talianska u kratho* (!), uvezana je u cjelini rječnika *Blago jezika slovinskoga*, a na početak je stavio i hrvatski pravopis (ortografiju) na latinskom i hrvatskom.

Zanimljivo je da je Mikalja uz pastoral i rad na rječniku uspio prirediti knjigu *Bogoljubno razmiscglanje od Ocenasja*, i anonimno je tiskao u Požunu 1642. Zanimljiva je povijest otkrića Mikaljine knjige. Sačuvani primjerak nalazi se u Parizu u Bibliothéque Nationale i svrstana je među slovačke knjige. Bibliotekar Leo Košuta ustanovio je najprije da je knjiga hrvatska i poslao preslik dr. Putancu. Valentin Putanec je analizom teksta dokazao da se radi o dosad nepoznatoj knjizi Jakova Mikalje.³⁴

³⁴ Valentin Putanec, *Raritet Bogoljubno razmišljanje od očenaša (Požun, 1642) Jakova*

Ta novootkrivena Mikaljina knjiga zapravo je zanimljiv zbornik raznih tekstova. Najprije na 48 stranica uvodnog teksta s folijacijom donosi predgovor o hrvatskoj grafiji, zatim katekizamske tekstove i crkveni kalendar; u paginiranom dijelu knjige nalazi se *Razmišljanje bogoljubno od očenaša* (1–33), *Gospin plač* (33–59), pobožne pjesme, prozne molitve i troje litanije, kao i latinski tekst mise za ministrante, i na kraju indeks (215–216).³⁵

U Temišvaru je Mikalja 29.VI.1643. položio posljednje redovničke zavjete. Ondje je ostao do 1645. Žalio se u pismima što nije član Austrijske isusovačke provincije, jer je u njoj bilo više Hrvata. Tamo bi lakše dobio potrebne suradnike, dok ih je u Rimskoj provinciji bilo premalo.

Godine 1645. posjetio je najprije Trnavu u Slovačkoj, gdje su se tiskale i hrvatske knjige.³⁶ Došavši u Rim, obnovio je veze s Propagandom. Kad je u Loretu kao ispovjednik uglavnom završio cjelovit pozamašni jezični priručnik, nazvao ga je *Blago jezika slovinskoga* i ponudio ga je Propagandi.³⁷ Ona ga je rado prihvatila, i dala prvu ratu za tiskanje. Mikalja je, djelujući u Loretu kao ispovjednik, počeo tiskati svoj pozamašni priručnik 1649. i na prvoj stranici stavio je puni naslov:

Blago jezika slovinskoga illi slovník — u komu izgovaraju se rječi slovinske latinski i diački. Thesaurus linguae illyricae sive Dictionarium illyricum in quo verba Illyrica Italice&Latine redduntur: Labore p. Jacobi Micalia, Societ. Jesu collectum. Et sumptibus Sacrae Congregationis de Propaganda Fide impressum. Laurenti. Apud Paulum et Io(annem) Baptistam Seraphinum, 1649. Cum DD. Superiorum Permissu.

Iz dokumenata se vidi da je i sam Mikalja izravno sudjelovao u tiskari, naročito korigirajući. U Loretu *Blago jezika slovinskoga otisnuto je do 770 stranice*, a tada su nastali određeni financijski problemi, jer je i druga dobivena rata bila potrošena, a tisak nije bio dovršen. Mikalja je od Propagande uspio isposlovati i treću ratu, pa je tiskanje od str. 771–863 dovršeno *In Ancona, Per Ottavio Beltrano*, 1651.

Komentar naslova: usporedimo li nazive jezika u hrvatskom i latinskom obliku naslova, dobivamo sljedeći odnos *Slovinski = Illyrice*:

Mikalje. Rasprave Zavoda za jezik, 8–9, Zagreb, 1983, str. 127–195.

³⁵ Vladimir Horvat, *Crkva u hrvatskom narodnom preporodu*, Glas Koncila, Zagreb, 1986., str. 29.

³⁶ Hadrian Radvani, *Rusinske, Chorvatske, Slovinske, Srbske, Rumunske tlače knihtlačarne Trnavskej Univerzity*, Trnava, 1993.

³⁷ Miroslav Vanino, *Leksikograf Jakov Mikalja S. I. (1601 – 1654)*. Vrela i prinosi 2, Sarajevo 1933, 1–43. Moramo napomenuti da je od str. 1–25 objavljena Vaninova studija o Mikalji, a od str. 26–43 objavljeni su *Prilozi – Monumenta*, tj. arhivska građa.

Latinski = Italice

Diački = Latine

Očito je dakle da je Mikalja prihvatio pučki naziv u kojem je Latinka djevojka = Talijanka. Tako mu i naziv latinski ima značenje talijanski, a stari naziv *diački* znači *latinski*. Osim toga, autor je sebe naznačio *Labore p. Jacobi Micalia, Societ. Jesu collectum*. Za znalce latinske gramatike uz izraz *labore* zahtijeva se genitiv p(atris) Jacobi i u pravilnom latinskom u prezimenu očekujemo genitivni oblik Micaliae. Međutim, Mikalja znade da se njegov otac zove Mikalj, a prezime je genitivni oblik očeva imena Mikalja — i zato ga ne deklinira.

Poslije naslova donosi pismo kardinalima Svete Kongregacije za širenje vjere na latinskom: »Koliko je štete Katolička vjera pretrpjela u krajevima pod Turcima zbog manjka svećenika, to je dovoljno poznato Uzoritim Ocima.« Stoga se on potrudio da sastavi ovaj priručnik za obrazovanje i odgoj budućega klera.

Slijedi pozdrav čitatelju na talijanskom — *Al benigno lettore*: »Razmotrivši s jedne strane veliku i pravu potrebu Hrvatskog rječnika, a s druge strane vidjevši da nitko ne stavlja ruku na taj toliko naporan posao koji je toliko potreban. Toga posla prihvatio sam se ja i s najvećom marljivošću koja mi je bila moguća, skupio sam toliko hrvatskih riječi koje mogu biti dovoljne za jedan dobar praktičan rječnik...«

Zatim slijedi na latinskom — *De ortographia pro lingua Illyrica* (4 stranice), a na kraju slijedi odobrenje fra Rafaela Levakovića na talijanskom (dano 23.VI.1646.) Zatim na hrvatskom (4 stranice) *Od Ortographie Jezika Slovinskoga illi načina od pisanja*. Na kraju opet slijedi odobrenje fra Rafaela Levakovića na hrvatskom jeziku. Dolazi zatim *Gramatika talianska u kratho illi kratak nauk za naučiti latinski* (tj. talijanski!) *jezik, koga slovinski upisa Otac Jacov Mikaglja* (46 paginiranih stranica). Slijedi zatim *Blago jezika slovinskoga illi Slovník oca Jacova Mikaglia Drusgbe Isusove* (od str. 1—863).

Mikaljino *Blago* sadrži hrvatski pravopis, *Gramatiku talijansku*, i *Blago jezika slovinskoga illi slovník*, tj. hrvatsko-talijansko-latinski rječnik koji na 863 stranice ima oko 25.000 štokavskih i čakavskih riječi. Mikalja je dakle uspio ostvariti Kašićev plan da priredi cjelovit priručnik hrvatskog jezika koji sadrži i pravopis, i gramatiku, i hrvatsko-talijansko-latinski rječnik, koji je i natuknički i konverzacijski. Otkrio sam tajnu Mikaljina uspjeha. Kašić je za tisak predao cjelovit velik rukopis, ali je račun za tiskanje bio previsok. Stoga su poglavari zahtijevali da rukopis smanji i da tiska samo *Gramatiku*, a morao je izostaviti *Hrvatsko-talijanski rječnik* i *Konverza-*

cijski priručnik na što se on žali u svojoj *Autobiografiji*.³⁸ Mikalja je svoj rukopis dovršavao pomalo, i u tri dijela ga je predavao za tisak, pa su tri rate za naplatu, koje je podmirivala Propoganda, bile prihvatljivije.

Godine 1652. pripremio je Mikalja hrvatski prijevod *Katekizma* Roberta Belarmina i dodao molitve i pjesme. Nijedan primjerak nije pronađen pa nismo sigurni je li knjiga tiskana. Bez obzira na to, Mikaljin prvi veliki tiskani hrvatsko-talijansko-latinski rječnik *Blago jezika slovinskoga i Gramatika talijanska ukratko* koja se nalazi u knjizi prije rječnika, kao i njegov pastoralni rad, pomogli su znatno i razvoju književnog jezika i konsolidaciji hrvatskog katolicizma u teškim vremenima turske okupacije.³⁹

Fra Ludovik Lalić izradio je obrat rječnika Jakova Mikalje. On je prilagodio i Mikaljin naslov *Blago jezika slovinskoga illi slovník, u komu izgovaraju se rici diacke Latinski i slovinski* te priredio obratni rječnik latinsko-talijansko-hrvatski. Rukopis se čuva u franjevačkom samostanu u Omišu, nedavno ga je otkrio i javnosti predstavio fra Andrija Nikić. Za tisak ga je priredio i pogovor s opisom rukopisa napisao prof. fra Serafin Hrkać. Nakladnici su Matica hrvatska Grude i Sveučilište u Mostaru — Institut za latinistiku, 2007., format 14,5×21,5; 528 stranica, od kojih 11 faksimil.

O Mikaljinom *Blagu jezika slovinskoga u obratu*, tj. latinsko-talijansko-hrvatskoj verziji, prvu je studiju objavila Darija Gabrić-Bagarić, *Rukopisni rječnik fra Ljudevita — ovisnost i posebnost*, *Fluminensia* 15:2(2003), 19–29.

O razlici grafije Kašića i Mikalje

Valentin Putanec u studiji *Prijedlozi Jakova Mikalje za reformu grafije* uspoređuje Kašićev i Mikaljin kriterij. »Kašićev kriterij je jasan: slovo preuzeto iz latinice mora imati u našem jeziku istu vrijednost, bez obzira koju vrijednost u kojoj poziciji može imati to slovo u latinskom i u talijanskom. Ovaj bismo kriterij mogli nazvati *endostrukturnim kriterijem* jer taj kriterij ne vodi računa ni o kakvim *eksostrukturnim* pojavama... Mikalju smeta što u pedagoškom radu djeca, učeći naš jezik, nauče jednu vrijednost nekog slova, a kad iza toga uče i latinski te talijanski, moraju se prebacivati u

³⁸ *Autobiografija isusovca Bartola Kašića u prijevodu i izvorniku*, priredio Vladimir Horvat, Školska knjiga, Zagreb, 2006., str. 22: »I tako se Kašić jubilejske godine 1600. dao na pisanje Osnovnih načela hrvatskog jezika — *Institutionum lingvae Illyricae* (slobodan od drugih studija, s obvezama samo u Akademiji). Djelo je, uz znatnu muku, naraslo i više negoli je mislio, a nije se moglo tiskati bez mnogo novca. Stoga je izbacio mnogo toga što nije bilo nužno. Tako je sastavio *Osnovna načela* koja je, napisana latinski, izdao godine 1604. jer je tako želio predstojnik otac Klaudije.«

³⁹ Mijo Korade, *Micaglia (Mikalja), Giacomo (Jakov). Misionero, lexicografo. Dictionario historico de la compania de Jesus, Biografico* — Tematico, vol. III., Roma — Madrid, 2001., str. 2658.

čitanje druge vrijednosti toga slova... Završit ću konstatacijom da su Bartol Kašić i Jakov Mikalja najveći naši lingvisti 17. stoljeća: jedan nam je načinio prvu gramatiku našega jezika, a drugi nam je dao prvi rječnik u kojem je naš jezik ishodišni, natuknički⁴⁰. Ali je ipak Kašićev kriterij — zaključuje Putanec — jedino ispravan, i on je »doveo do relativnog savršenstva koje danas u našoj latinici imamo«⁴¹. Spomenimo usput da je i grčki i latinski jezik imao, barem u početku, savršen sistem pisma, jer je svakom glasu odgovarao poseban znak. Tako je bilo i u glagoljici.

Odnos bosanskoga i dubrovačkog jezika

Poznato je da je Bartol Kašić, premda je rođenjem čakavac, izabrao štokavski kao književni jezik. Kao razlog svoga izbora navodi da je bosanski »najopćenitiji«, prema tome najprikladniji za književni jezik. Stoga je i u svojoj gramatici nakon čakavskog početka, prešao na štokavski. Jakov Mikalja također donosi isti izbor — i on izabire bosanski kao »najljepši« — *lingua bosnese e più bella*. U istom smislu mora se postaviti problem odnosa bosanskoga i dubrovačkog jezika. Naime, obojica su živjeli u Dubrovniku i surađivali s raseljenim dubrovačkim trgovcima u krajevima oko Beograda i Temišvara, pa i šire, sve do Carigrada. Obojica pišu bosanski, ali i dubrovački. Žarko Muljačić obradio je znanstveno taj problem.⁴² Evo što on piše: »Pri tome, što se morfologije tiče, nema diskusije. To je vidno ako usporedimo *jedini* slučaj u kojem raspoložemo tekstovima što ih je Kašić preveo s latinskoga ne samo na »bosanski« nego i na »dubrovački« jezik. Riječ je o dijelovima *Biblije* koji se ponavljaju u njegovu *Lekcionaru* (1641a). Ni u jednom drugom Kašićevu djelu koje je napisao na dubrovačkome to nije moguće strogo znanstveno ustanoviti jer nemamo iste tekstove iz njegova pera na »bosanskome« (i jer su dostupni nam odlomci prekratki).

Za naše potrebe, tj. da damo kakav-takav odgovor na pitanje formulirano u naslovu, držim da će biti sasvim dovoljan tekst jednog srednje dugog i reprezentativnog nedjeljnog evanđelja. U tu sam se svrhu poslužio poznatom pričom o izgubljenom sinu u 15. glavi *Evanđelja po Luki* (redci 11–31 označeni su samo u Kašićevoj Bibliji; uvest ću ih u transgrafiziranu verziju teksta koji se nalazi na str. 43–44. Kašićeva dubrovačkog *Lekcionara*⁴³). Današnji prijevodi Svetog pisma imaju, iz opravdanog redakcijskog

⁴⁰ *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7, JAZU, Zagreb, 1985, str. 208.

⁴¹ Isto, str. 209.

⁴² Žarko Muljačić, *Može li se sredinom 17. stoljeća govoriti o istosti »dubrovačkog« i »bosanskog« jezika?*, *Dubrovnik — Časopis za književnost i znanost*, nova serija, godište XII:2, 2001., str. 133–147.

⁴³ Pravi naslov *Dubrovačkog lektionara jest Pistole i evangjelia*, Tani, Rim, 1641.

razloga, jedan redak više (»starom« 30. retku danas odgovaraju dva retka, tj. 30. i 31., tako da tekst završava 32. retkom). Na to, dakle, nije utjecala u čitanju uobičajena formula: *u ono brieme* (koje u kontinuiranom tekstu nijednog evanđelja nema). Nisam smatrao potrebnim tu nalaziti jedan redak više, iako je tu tekst Lekcionara i inače duži nego tekst Biblije. Prvi redak u Bibliji (usp. Rothe, izd., 1999., str. 529., stupac 1. lijevo), glasi: »Reče tad; Čovjek neki imao jest dva sina«, čemu u *Lekcionaru* odgovara: »U ono brieme; Reče Jezus Farizeom, i Pisaozem pričicu ovu: Čovjek neki imao je dva sina.«

Moram uvodno istaknuti da sam se iznenadio ustanovivši da svi likovi glagolskog pridjeva radnoga u *Lekcionaru* završavaju na nekontrahirani slijed *ao* (osim *proždro* i *umro*, a ti ne smiju glasiti drugačije ni u književnom jeziku). Iz toga se daje zaključiti da Kašićevu toleranciju treba doslovno shvatiti. On ne zabranjuje Dubrovčanima da govore *poslo sam* itd., ali u pismu moraju upotrebljavati normirane likove!⁴⁴

Svoju toleranciju on jasno iznosi u Predgovoru *Ritualu Rimskom*: »Jur dakle, ako ja Bosanski upišem ove riči: poslaosam, učiosam, rekaosam...) ne branim zato Dalmatinu našem da on ne obrati na svoj način ove iste riči, i inake, ter reče: poslalsam, učilsam, rekalsam), ni manje Dubrovčaninu da ne reče (poslosam, rekosam, ali gdi ja upišem što ili šta ne branim Dalmatinu da on reče ča), ter tako u inih riči, koje ne budu upisane načinom svoga grada ili mista, svak na svoj način navrnvši slovo koje godir po svom običaju: tako ne imamo koriti jedni družih, veleći da zanose.«⁴⁵

Juraj Habelić (1609. – 1678.)

Juraj Habelić rođen je u turopoljskom mjestu Starom Čiču, 17.IV.1609., u imućnoj plemićkoj obitelji. Bio je đak zagrebačkog isusovačkog kolegija. 1629. godine odlučio je postati isusovac i stupio je u novicijat u Leobenu. Od 1632. – 1635. studirao je filozofiju u Grazu, zatim je predavao u Rijeci i u Varaždinu, a od 1639. – 1643. u Trnavi je studirao teologiju i zaređen je za svećenika. Vrativši se u Hrvatsku, predavao je po isusovačkim gimnazijama i sastavljao je svoj *Dictionar*. Postao je rektor zagrebačkog kolegija, pa ravnatelj sjemeništa, prefekt studija, glasoviti propovjednik i jedan je od naših najboljih kajkavskih baroknih pisaca 17. stoljeća. Najpoznatija su njegova obimna propovjednička teološko-moralistička djela *Zercalo Mariansko* (Graz, 1662.) i *Pervi otca našega Adama greh* (Graz, 1674.).

⁴⁴ Muljačić, nav. čl., str. 136–137.

⁴⁵ Bartol Kašić, *Ritual Rimski*, Rim, 1640. – pretisak Zagreb, 1993, *Blagomu i millo-mu štio-cu*, 1–2.

U predgovoru *Zercala Marijanskog*, koji je naslovio *Opomenek*, Habdelić kritičarima duhovito piše: »Komu knjižice ove ne budu po volje, naj je ostavi, a svoje, ako je ima naj popravi, ako ih nema, naj nove bolje spravi.« Zatim naglašava: »...komu se horvatski hoće govorti, neka reče mesto *lehko lahko*, mesto *osem osam*, mesto *jalen jalan* mesto *nesem nisam*, etc. ...Ja sem činil štampati onak kak onde govore gde sem pisal.« Zlatko Vince misli da Habdelić piše »uglavnom zagrebačkim kajkavskim govorom«. ⁴⁶ Ali Habdelić dopušta štokavcu da čita na svoj način: »Ar ne teško mesto E postaviti ili reči I, ali mesto E (čitati) A.«. Prema tome, Habdelić daje slobodu za »horvatski« (štokavski) ili »slovenski« (kajkavski) način pisanja, a isto tako slobodu da svatko čita po svome. Po tome je Habdelić nasljednik Bartola Kašića u suvremenim lingvističkim stavovima.

Na Habdelićevu molbu zagrebački kanonik Nikola Dijanešević utemeljio je zakladu na temelju koje je zagrebački kaptol 1666. izdao Utemeljiteljsku diplomu za podizanje zagrebačkoga isusovačkog kolegija na stupanj sveučilišta. Car i kralj Leopold I. godine 1669. podijelio je zagrebačkoj akademiji prava i povlastice koje su imala ostala sveučilišta u Carstvu, i time je utemeljio sveučilište u Zagrebu.

Proučimo sada Habdelićev rječnik, koji nosi naslov *Dictionar, ili Rechi Szlovenszke zvxexa vkup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene* (Rječnik ili Riječi slovenske [tj. hrvatske] uglavnom sabrane, u red postavljene i latinskim protumačene). Rječnik je džepnog formata (11×16,5 cm), nema paginacije nego folijaciju A1 do A8 ... Z1 do Z8, a zatim dolazi Aa1 do Aa8, i završava s Ee7. Zadnji je list bez folijacije i na dnu teksta piše *FINIS*, a na sljedećoj stranici *ERRORES SIC EMENDA*, tj. Pogriješke ovako ispravi, i slijede dva stupca ispravaka. Na dnu svake stranice u desnom kutu nalazi se *kustoda*, tj. prva riječ ili slog naredne stranice.

Čitav Habdelićev *Dictionar s posvetom i predgovorom*, kao i završnim dodatkom nazvanim *Appendix* na 20 stranica, gdje se nalazi rimski kalendar, razne vrste brojeva, tablica množenja i na kraju ispravci, ukupno ima 460 stranica, a sadržava oko 12000 riječi.

Rječnik je tiskan u »Nemskom Gradczu« (Graz) 1670. »na pomoć naredka u Diachkom (tj. latinskom) navuku Skolneh Mladenczeu Horvatszkoga i Szlovenszkoga Naroda«. Habdelić u naslovu veli da donosi »reči slovenske« što znači hrvatske kajkavske, tj. iz onovremenog Slovinja, a ne Slavonije (današnji slovenski onda se nazivao kranjski, premda neki današnji Slovenci to ne žele priznati). Rječnik je namijenjen đacima »Horvatszkoga« (hrvatskoga štokavskoga) »i Szlovenszkog« (hrvatskoga kaj-

⁴⁶ Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, SNL, Zagreb, 1978., str. 34.

kavskoga) »naroda«. Zbog toga u rječniku ne nalazimo kao samostalnu odrednicu »kaj«, nego povezano »Što, kaj. Quid.«

Zagrebački kolegij, kojemu je Habelić bio rektor 1654. – 1657. i 1663. – 1667. g., njegovim zalaganjem razvio se u Sveučilište 1669., a bogata knjižnica zagrebačkoga kolegija postala je temelj naše Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Ime Jurja Habelića danas nosi Znanstvena knjižnica Filozofsko-teološkog instituta Družbe Isusove u Zagrebu na Jordanovcu. U njoj se čuva i primjerak Habelićeva *Dictionara* prema kojemu je Kršćanska sadašnjost 1989., uz 380. obljetnicu autorova rođenja, priredila reprint s Dodatkom u kojemu su dva priloga i izbor literature.⁴⁷

Kad je Habelić umro u Zagrebu 27.XI.1678., zagrebački biskup Martin Borković, inače pavlin, naredio je da sva zagrebačka zvona dva dana zvene u znak žalosti za tim isusovačkim duhovnim velikanom, koji je bio propovjednik i pisac, profesor i prvi leksikograf u sjevernom dijelu Hrvatske.

Ardelio Della Bella (1655. – 1737.)

Ardelio Della Bella rođen je u južnotalijanskom gradu Foggi 18.II.1655., a umro 3.XII.1737. u Splitu. U Napulju je Ardelio Della Bella najprije studirao filozofiju i pravo, zatim je u isusovački novicijjat ušao 1677. u Rimu. Poslije novicijata kao mladi isusovac godina 1681. – 1684. poučavao je u dubrovačkoj isusovačkoj gimnaziji, kao svojedobno Mikalja. Zatim je teologiju studirao na rimskom kolegiju, gdje je bio i zaređen za svećenika 1688. Već smo spomenuli da su u ono doba mladi isusovci pisali brojne *indipete*, tj. molili patra Generala da ih kao misionare pošalje u Indiju. A naš je Ardelio molio da ga pošalju u Dalmaciju. Molba mu je bila uslišana, i taj učeni talijanski isusovac opet je radio od 1689. u dubrovačkom kolegiju kao profesor. Dobro je naučio hrvatski, postao veliki propovjednik pa je nazvan »apostol Dalmacije«. Radio je, dakle, u Dubrovniku kao profesor 1681. – 1684., pa opet kao mladi svećenik od 1689. nadalje. Godina 1696. – 1702. bio je i rektor kolegija. Postao je član dubrovačke *Akademije dokonijeh/ Accademia degli Oziosi Eruditi* (što neki krivo prevode *Akademija dangubnijeh*) i prihvatio prijedlog Đure Matijaševića (Mattei) da izrade *Rječnik latinsko-talijansko-hrvatski*.

Budući da je zbog raznih životnih (ne)prilika Ardelio Della Bella ostao jedini član *Akademije dokonijeh*, sam se Della Bella prihvatio pisanja rječni-

⁴⁷ Reprint *Dikcionara Jurja Habelića*, urednik Josip Turčinović, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1989. donosi u Dodatku dva priloga: Bratulić, Josip, *Juraj Habelić – život i djelo*, str. 1–15 i Vladimir Horvat, *Juraj Habelić među isusovačkim leksikografima*, str. 16–26.

ka. Kao rođeni Talijan, odustao je od prvotnog plana da izradi *Rječnik latinsko-talijansko-hrvatski*, pa je normalno da je rječnik započeo talijanskim stupcem i dodao latinski i hrvatski. Ustanovljeno je da je Della Bella uzor bio *Vocabolario degli Accademici della Crusca* (Firenze, 1612. i još pet uzastopnih izdanja). Taj *Vocabolario* prvi je rječnik u povijesti leksikografije koji je značenje pojedinih riječi potvrđivao primjerima narodne i umjetne književnosti.

Kao pučki misionar proputovao je Della Bella 17 naših biskupija, pomno slušao narodni govor i bilježio narodne izreke i poslovice. A na početku rječnika nabraja 40 starih hrvatskih pisaca, dubrovačkih i dalmatinskih, objavljenih i neobjavljenih, iz kojih je ispisivao obilne citate koje je unosio u svoj rječnik.

Ardelio Della Bella dovršio je do 1718. svoj *Dizionario italiano, latino, illirico*. U njemu on najprije donosi posvetu Karlu Pisaniju, bivšem generalnom providuru Dalmacije, a zatim predgovor *Autor čitatelju*, u kojem naglašava da je sastavljanje rječnika »bio mnogo mukotrpniji posao nego što biste na prvi pogled mogli zamisliti.« Naglašava zatim da će rječnik pomoći prvenstveno onima koji se žele posvetiti apostolskoj službi u ilirskim (hrvatskim) misijama, u toliko prostranim područjima Europe, a djelo bi morali rado prihvatiti i prelati (uglavnom su to bili Talijani!) koji upravljaju crkvama u Dalmaciji. Naglašava da upotrebljava bosansko i dubrovačko narječje koje se smatra najboljim. Na kraju ističe da su prije tiskanja rječnik pregledali zadarski nadbiskup Vincent Zmajević i benediktinski opat Ignjat Đurđević, poznati pisac, a inače bivši isusovac. Slijede pravopisne upute (str. 1–4), zatim gramatika *Istruzioni grammaticali della lingua illirica* (koju je kao pretisak talijanskog originala s hrvatskim prijevodom te pogovorom objavio Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2006.) i konačno *Rječnik* (str. 1–785) s preko 30.000 riječi, te još *Index latino-italicus* (do str. 1177), s oko 18.000 riječi.

Della Bella morao je punih deset godina čekati da se *Rječnik* tiska u Mlecima 1728. godine. Uz mnoge hrvatske riječi Della Bella donosi hrvatske narodne poslovice, koje je obilno prepisao Vuk Karadžić, ne naznačivši izvor. O tome piše Franjo Galinec, *Isusovac Ardelio Della Bella i Vuk Stef. Karadžić*.⁴⁸ U Varaždinu sam svojedobno u jednom predavanju spomenuo i Franju Galinca. Poslije predavanja pristupila mi je jedna gospođa, i predstavila se kao kći profesora Franje Galinca. Zahvalila mi je što sam javno spomenuo (što je bilo prvi put) njezina oca, budući da je on u Varaždinu zabranjena osoba, jer su ga 1945. partizani ubili na cesti kao »narodnog neprijatelja«.

⁴⁸ Franjo Galinec, *Isusovac Ardelio Della Bella i Vuk Stef. Karadžić*. Vrela i prinosi, posebno izdanje br. 3, Zagreb 1944.

U knjizi *Razgovori i pripovijedanja* skupljene su posthumno Della Belli-ne propovijedi, koja je u Veneciji 1805. dao tiskati splitski kanonik Matej Čulić. Kad su nakon ukinuća Družbe 1773. isusovci bili prisiljeni napustiti Split, kanonik Čulić preuzeo je sačuvane rukopise dvojice splitskih isusovaca.

Godine 1988. u Splitu je bio organiziran međunarodni znanstveni skup o Ardelliju Della Belli, a zbornik radova objavljen je kao suizdanje *Crkve u svijetu i Obnovljenog života*, Split–Zagreb, 1990. Koliko je Della Bella zbog svoga bogatog *Rječnika* poznat u Hrvatskoj, toliko je bio posve nepoznat u Italiji. Stoga je organiziran međunarodni znanstveni skup o Ardelliju Della Belli u Splitu odlično poslužio da i Talijani čuju o njemu i pročitaju zanimljive članke u uglednim izdanjima. Odabiremo dva znakovita naslova: *Uno dei padri della lingua croata* – P. Ardelio Della Bella, koji je napisao Salvatore Caso, u reviji *Societas* koju objavljuju talijanski isusovci.⁴⁹

Talijanski isusovački povjesničar Giuseppe Mellinato, koji je sudjelovao na simpoziju u Splitu, napisao je u vatikanskom dnevniku *L'Osservatore Romano* prikaz zbornika *Un volume su Ardelio Della Bella, missionario e studioso della Dalmazia*. – *Il «dizionario», edito nel 1728, frutto maturo della ricerca sull'idioma illirico.*⁵⁰

F. Sušnik i A. Jambrešić

Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić autori su velikog četverojezičnog rječnika *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica* koji su tiskali u tiskari Isusovačke akademije (Typis Academicis Societatis Jesu, Zagrabiae 1742). Taj rječnik započeo je, prema Habelićevu, sastavljati Franjo Sušnik (Međimurje, 1686. – Zagreb, 1739.). Dovršio ga je i tiskao njegov subrat Andrija Jambrešić (Cesargrad, 1706. – Varaždin, 1758.). Njihov rječnik ima 1068 stranica, donosi oko 27.000 riječi, a dodan je *Index illyrico, sive croatico-latinus* koji na 72 stranice, u tri stupca, ima oko 7.000 riječi. Jambrešić je rječniku dodao i drugo izdanje svojega pravopisa, koji nosi naslov *Orthographia seu recta croaticae (generalis vocabulo illyrice, seu szlavonice) scribendi ratio*. Važno je naglasiti da je Jambrešić već 1732. – u godini Adelungova rođenja! – objavio prvo izdanje pravopisa *Manuductio ad cro-*

⁴⁹ Salvatore Caso, *Uno dei padri della lingua croata* – P. Ardelio Della Bella, *Societas* – rivista dei gesuiti dell'Italia meridionale, anno XLII, n. 1–2, Napoli, 1993., pp. 28–34.

⁵⁰ Giuseppe Mellinato, *Un volume su Ardelio Della Bella, missionario e studioso della Dalmazia*. – *Il »dizionario«, edito nel 1728, frutto maturo della ricerca sull'idioma illirico*. *L'Osservatore Romano*, 30 giugno – 1 luglio 1993, p. 3.

aticam orthographiam. Treba spomenuti također da je Jambrešić 1745. godine tiskao i treće izdanje pravopisa. Već u naslovu naglašava da se njegova reforma pisma temelji na izgovoru »*MANUDUCTIO AD CROATICAS DICTIONES DEBITE SCRIBENDAS tam ex ipsa verae pronuntiationis natura, quam litterarum valore deprompta...*« (Zagreb, 1745.) – *Uputa za pravilno pisanje hrvatskoga govora kako prema naravi samoga izgovora, tako prema vrijednosti slova*.

Jambrešić je stoljeće prije Ljudevita Gaja predlagao reformu kajkavske grafije na temelju dijakritičkih znakova. Prikazuje i reformu ćirilice, koja je sigurno utjecala i na Savu Mrkalja i njegovo *Salo debeloga jera*.⁵¹

Medicinski osvrt na dob naših leksikografa

Prema rezultatima suvremene medicine rada, svi današnji tipografi zbog tiskarskih boja, a naročito oni koji još lijevaju olovna slova, da sačuvaju zdravlje, imaju poseban režim ishrane. U ono doba nije se znalo da su i boje i olovo otrovni, pa sam sklon zaključiti da su se i Sušnik i Jambrešić, radeći u isusovačkoj tiskari na svom Rječniku, otrovali olovom. Sušnik je umro s 53 godine (1686. – 1739.), Jambrešić je umro u 52. godini (1706. – 1758.). Isto tako, Jakov Mikalja umro je s 53 godine (1601. – 1654.), žrtvovalao zdravlje i život da bi nam podario veliki trojezični rječnik *Blago jezika slovinskoga*. Tako su zapravo postali mučenici svojih velikih rječnika koji su nam podarili kao spomenik trajne vrijednosti.

Juraj Habdelić (1609. – 1678.) , srećom, svoj je *Dikcionar* dao tiskati u Grazu, pa je uživao do svoje 69. godine, i uspio nam, uz *Dikcionar*, isplovati i Sveučilište, a Della Bella (1655. – 1737.) svoj je *Dizionario* dao tiskati u Veneciji, i strpljivo čekao deset godina da se otisne, te je najdulje uživao, do svoje 82. godine.

Osvrt na hrvatske isusovačke rječnike

Pri kraju dodajemo osvrt na strukturu naših isusovačkih rječnika, i na recepciju u kontekstu s ostalim leksikografima.

Struktura isusovačkih rječnika takva je da bi im više odgovarao naziv »jezični priručnici«, jer u njima najčešće nalazimo i pravopis i gramatiku i rječnik koji je i natuknički popis riječi, i frazeološki rječnik i konverzacijski priručnik, i to u dva, tri ili čak četiri jezika, a to je već Kašić naznačio svojim izvornim naslovom svoje gramatike *Institutiones linguae Illyricae* – Te-

⁵¹ M. Moguš i J. Vončina, »*Salo debeloga jera libo azbukoprotres*« *Save Mrkalja*, JAZU, Zagreb, 1983.

melji hrvatskog jezika.

Što se tiče jezika, svi se isusovci zalažu za štokavski kao najrašireniji narodni govor. Ali unose i kontaktne sinonime iz čakavskog i kajkavskog.

Dok čakavci Kašić i Mikalja donoseći »ča« upućuju na »što quid«, kod kajkavaca Habelića i Sušnik—Jambrešića nalazimo »što, kaj — quid«.

U pravopisu svi su oni uglavnom za fonološko načelo, samo se razlikuju u načinu njegove primjene. U gramatici Kašić je uzor i Mikalji i Della Belli i mnogim drugima. »Kašićev utjecaj proteže se dakle do Ilirizma, a to znači da je čvrsto ugrađen u hrvatsku gramatičku tradiciju. On nije samo prvi gramatičar hrvatskoga jezika, nego je bitno zacrtao i pristup njegovu opisu i osnovna načela njegovu normiranju.«⁵²

Ukinućem isusovačkog reda 1773. god. propali su brojni kolegiji kao i cvatuće misije. Ostao je ipak trajan plod isusovačkih pisaca i leksikografa kao i njihove knjižnice. Kad je franjevac Joakim Stulli (Stulić), Dubrovčanin (1730.—1817.), pisao svoja tri velika rječnika i tako stvarao sintezu hrvatske leksikografije, služio se i rječnicima naših isusovačkih leksikografa, naročito Mikalje, Della Belle i Habelića. Njihova djela naziva kratko *Dictionar*, i na njima, kako tvrdi Josip Vončina »počiva bitna os Stullijeve jezične koncepcije: temelj u jeziku južne Hrvatske (s potvrdom u građi Mikaljinijoj i Della Bellinijoj) i najvažnije naslojavanje — kajkavsko (Habelić). Ta su tri leksikografska djela dala Stullijevim rječnicima od svih njegovih domaćih vrela razmjerno najviše građe.«⁵³

Zaključak

Poznati isusovački bibliograf Carlos Sommervogel uvrstio je u svoju bibliografiju (*Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*, I—IX, Bruxelles Paris, 1890.—1900.) oko 150 hrvatskih isusovaca i blizu 1000 njihovih djela. To jasno pokazuje koliko je isusovačko djelovanje utkano u hrvatski književni jezik, u njegovu dijakronijsku evoluciju i sinkronijsku težnju za stapanjem dijalekata (*unio dialectorum*) kojim se obogaćivao standardni i književni oblik našega jezika. Najzanimljiviji su navedeni leksikografi. Stoga smo istražili njihov jezik i pravopis. Ujedno istražujemo recepciju starijih kod mlađih. Mikalja je utjecao na sve isusovačke leksikografe, ali i na fra Lalića, koji je napravio obrat: latinsko-talijansko-hrvatski. A gotovo svi utjecali su na Stullija ili Stulića, kao i na Kopitara i Karadžića. Postoje i

⁵² Radoslav Katičić, *Gramatika Bartola Kašića*, str. 94—96.

⁵³ Josip Vončina, *Joakim Stulli i starija hrvatska leksikografija*, *Filologija* 12, 1984., str. 250.

vanjski utjecaji na naše leksikografe. Ustanovljeno je npr. da je Della Belli uzor u donošenju književnih primjera uz značenje pojedinih riječi bio *Vocabolario degli Accademici della Crusca* (Firenze, 1612.).

Das Werk der jesuitischen Lexikographen vor der nationalen Wiedergeburt

Zusammenfassung

Die lexikographische und sprachwissenschaftliche Tätigkeit der kroatischen Jesuiten wird im vorliegenden Beitrag im Kontext der europäischen Renaissance und des jesuitischen Humanismus untersucht. Die Jesuiten haben zahlreiche Werke geschaffen, die wichtig für die internationale und kroatische Lexikographie sind. Im kroatischen Rahmen ist Bartol Kašić am wichtigsten, weil er die Grundlagen der kroatischen Sprachwissenschaft gelegt und einen der ersten slavistischen Texte verfasst hat.

Ključne riječi: Bartol Kašić, Juraj Habelić, Jakov Mikalja, Ardelio Della Bella, Sveta kongregacija za širenje vjere (Propaganda), leksikografija, jesuiti

Key words: Bartol Kašić, Juraj Habelić, Jakov Mikalja, Ardelio Della Bella, The Sacred Congregation for the Propagation of the Faith (Propaganda Fide), lexicography, Jesuits

